УДК 821.512.145:82-3

Г.Р. Насибуллова

XX ГАСЫР АХЫРЫ – XXI ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ ӘДӘБИ МОТИВЛАРНЫҢ ЧАГЫЛЫШЫ

Статья посвящена рассмотрению основных мотивов в татарских рассказах конца XX и начала XXI веков. В статье, проведя обзор татарских рассказов данного периода, делается попытка выявления дальнейших путей развития татарской прозы в целом.

Ключевые слова: рассказ, мотив, поэтика, жанр, сюжет.

XX–XXI гасырлар чиге әдәбият үсешендә мөһим этап булып тора һәм аерым өйрәнүне сорый. Бу, беренчедән, гасыр ахыры әдәбиятында бөтен йөзьеллык дәвамында булган сәнгати һәм эстетик эзләнүләргә нәтиҗә ясалу белән аңлатылса, икенчедән, яңа әдәбият бүгенге тормышның катлаулы һәм каршылыклы якларын аңларга ярдәм итә, өченчедән, үзенең яңа ачышлары, тәҗрибәләре белән алга таба XXI гасырда әдәбиятның үсеш юлын билгели. XX–XXI гасырлар чигендә җәмгыятьтә барган үзгәрешләр әдәбиятка да үтеп керә. Бу, беренче чиратта, әдәбиятта хикәя жанрында чагылыш таба. Яңа дулкында иҗат ителгән хикәяләр, бер яктан, XX гасыр башы татар әдәбиятындагы эзләнүләргә аваздаш булып, һәм гареп, һәм шәрык мәдәниятендә формалашкан алымнарны милли җирлеккә күчереп, алтын чор традицияләрен үстерүгә юл тота. Икенче яктан, милли чынбарлыкка, үткәнгә һәм бүгенгегә игътибар арту күзәтелә, һәм ул әдәбияттагы тема-проблематикага тәэсир ясый.

1960–1980 елларда татар әдәбиятында идеологик-эстетик юнәлешләр әйдәп барды. Аларның беренчесен партия мәнфәгатьләрен өстен куеп һәм аның идеологиясенә хезмәт иткән рәсми юнәлеш дип тә атарга була. Ул совет чынбарлыгын уңай планда күрсәтүгә басым ясады. Бу максатын, башлыча, эшчеләр дөньясын сурәтләү аша тормышка ашырды. Кеше, иң беренче чиратта, хезмәт кешесе буларак сурәтләнде, аның эчке дөньясы, шәхси тормышы, рухи халәте арткы планда калды. 1980 еллардан исә әдәбиятта эчке кичерешләргә зур урын бирелә, үзәктә җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең кеше күңеленә ничек тәэсир итүе сурәтләнә башлый (М. Хуҗин «Чыбыркы», Ә. Гаффар «Кәфенлеккә кесә текмиләр», Р. Зәйдулла «Итек»).

1960–1980 еллар әдәбиятындагы икенче мөһим юнәлеш, иң әүвәл, авыл турындагы хикәяләр белән бәйләнгән иде. Бу чорны «авыл прозасы» дип тә атыйлар. Р. Төхфәтуллин, М. Хәсәнов, А. Расих, Ә. Баянов кебек талантлы әдипләребез әлеге теманы

үзәккә алып, бик күп әсәрләр иҗат иттеләр. Авыл темасы XX гасыр ахырында да әдәбият мәйданыннан югалмый. Бу күренешне ике төрле сәбәп белән аңлатырга мөмкин. Беренчедән, авыл элек-электән татар әдипләре өчен аеруча якын һәм кадерле булды. Чөнки аларның шәхси тормышы һәм язмышы күпчелек очракта шушы дөнья белән турыдан-туры бәйле иде. Икенчедән, язучылар авыл белән татар милләтенең язмышы аерылгысыз бәйләнгән булуын яхшы белеп эш итәләр. М. Хуҗин, А. Хәлим, Ә. Гаффар, Г. Гыйльманов һ.б. үзләренең хикәяләрендә авыл, аның үткәне һәм бүгенгесен сурәтлиләр.

Гасырлар чиге әдәбиятында хикәя жанрында чагылыш тапкан төп мотивларның берсе – элекке авылны сагыну. Бүгенге көндә – авыллар юкка чыгып баргандa – бу аеруча актуаль яңгырый. Бер төр хикәяләрдә элекке авыл әдәп-әхлак югарылыгы буларак сурәтләнә. Үткәнгә сәяхәт аша бүгенге көндә әлеге сыйфатларның җуела баруына борчылу белдерелә. Хикәяләрдә автор игътибары күбрәк авыл дөньясының рухи-әхлакый мәсьәләләренә юнәлтелә. Татар халкының менталитетын чагылдырган әхлаклылык, иман, миһербанлылык, тыйнаклык кебек сыйфатларның юкка чыга баруын алгы планда сурәтләгән әсәрләр барлыкка килә. Мәсәлән, М. Хуҗин бу теманы элекке авылны сагынуын, яратуын сурәтләү аша ача. Язучының «Ак төенчек» хикәясендә бу бик ачык күренә. М. Хуҗин авылның һәр урамын, һәр тыкрыгын салмак кына сурәтли. Күз алдына бер-бер артлы тезелеп киткән йортлар, тар сукмаклар, яшел чирәмле капка төпләре килеп баса. Бизәкле тәрәзәләр, аратирә ярдәмчел, шат күңелле, гади авыл кешеләре күренеп китә. Боларның барысында да авторның элеккеге авылны сагынуы, аны матур буяуларга төреп сурәтләве чагыла. Язучы трактор-машина тәгәрмәченнән ермачланган урамнарны, гадилеген, эчкерсезлеген җуя барып, ямьсез гадәтләрне үз иткән авыл агайларын күрергә теләми. Бу мотивлар аның «Ак колын», «Юлмәти бәйрәме», «Җир әйләнә сәяхәт» хикәяләрендә дә үзәк урынны били.

Авыл, аны юксынуга багышланган хәзерге хикәяләрнең күбесе бер структура буенча төзелгән, уртак сюжет мотивы чагылыш таба: кайчандыр читкә бәхет эзләп киткән, озак еллардан соң авылына яки бүгенге көндә шәһәрдә яшәүче кешенең туган нигезенә кайту моментлары сурәтләнә. Кайту юлында ул үткәнен, өйдә ялгызы балаларын көткән әнисен (яки инде мәрхүм булган әти-әнисен), балачакта уйнап үскән болын-кырларын исенә төшерә, яшәеш, яшәү мәгънәсе хакында уйлана. Әсәрләр яшәеш хакында фәлсәфи фикер йөртү мотивы да урын ала. Ә. Гаффарның «Тимер аяк» (1986) һәм «Коелы өй» (2008), М. Хуҗинның «Йолу» (1999), А. Әхмәтгалиеваның «Өзелгән гөл» (2008) һ.б. хикәяләрдә туган авылга кайту, андагы үзгәрешләр образлы-сурәтләү аша бик тәэсирле бирелә. Туган авыл, юл, юлчы мотивлары Ә. Гаффарның «Энә күзе» (2003) әсәрендә дә чагылыш таба. Биредә

язучы кыска хикәя җирлегендә берничә мөһим мәсьәлә күтәрә. Туган нигездән аерылу, авылларның юкка чыга баруын күрсәтү белән беррәттән, язучы гомергомергә әхлак-әдәп үрнәге булган татар авылларына җинаятьчелекнең дә үтеп керүен сурәтли.

Туган авыл, туган нигез, ана – бер-берсеннән аерылгысыз төшенчәләр. Авылда ялгызы яшәүче ана образы Ф. Яхинның «Күке фалы» (2009) хикәясендә дә тасвирлана. Әлеге моңсу хикәядә язучы мифопоэтик образлар ярдәмендә ана, туган нигез, алардан аерылу сагышын сурәтли. Хикәядә, вакыйгалар сурәтләнешенә караганда, хис-кичерешләргә урын күбрәк бирелә. Әсәрнең буеннан-буена авыл табигатенә соклану, аны сагыну мотивы үткәрелә. Шәһәрдән авылга кайткан кешенең эчке дөньясы импрессионистик алымнар ярдәмендә ачыла. Табигать күренешләре белән геройның эчке халәте арасында параллель үткәрелә. Геройның күңеле тыныч – ул туган ягында, янында гаиләсе, газиз әнисе. Табигать матур буяулар белән сурәтләнә, лирик герой табигатькә соклана, тирә-юньнең гүзәллеге аның күңеленә тынычлык иңдерә. Бу идиллияне әнисенең күкедән гомер озынлыгын юратуы боза. Газиз кешеләр белән мәңгегә аерылышуның якынлашуын сизү (гәрчә күкенең кеше гомерен юравы хорафат, ышану гына булса да) шом, сызлану мотивларын тудыра. Әлеге халәтне Ф. Яхин табигать сурәте ярдәмендә бик оста тасвирлый.

Шулай ук хәзерге хикәяләрнең күбесендә буш нигез мотивы да киң кулланыла. Нигезнең буш булуы иҗтимагый-сәяси мәсьәләләргә бәйләп аңлатыла. Мәсәлән, А. Әхмәтгалиева «Өзелгән гөл» (2008) хикәясендә туган нигезеннән аерылган кешеләрне өзелгән гөлгә тиңли. Әсәрнең исеменә үк чыгарылган әлеге метафора хикәянең үзәген тәшкил иткән сагыш, ялгызлык, әрнү мотивын тагын да көчәйтә. Зөлфиянең туган нигезеннән китү сәбәпләре авылда яшәү шартларының начар булуы, читтә бәхет эзләү белән аңлатыла.

Авыл темасына багышланган хикәяләрнең күбесендә очрый торган образ – ул элеккеге колхоз рәисе. Хикәяләрдә ул гади халыкны җәберләп торучы, халык мәнфәгатен кайгыртмаучы образ буларак сурәтләнә. А. Әхмәтгалиеваның «Өзелгән гөл» хикәясендә – Тимер Хәсән, М. Хуҗинның «Йолу» хикәясендә – Әтәлге Фирдүс, И. Сираҗиның «Гыйсметдин тәүбәсендә» Гыйсметдин образлары, кайчандыр, үз авылларының хуҗасы булганнар. Ничә еллар буе халыкны кан-яшь түктереп торган әлеге җитәкчеләрнең бүгенгесе аяныч итеп тасвирлана. Әсәрләрнең үзәгендә кеше һәм заман каршылыгы сурәтләнә. Әлеге хикәяләрдә вакыт хронотобы бик үзенчәлекле бирелгән. Вакыт икегә бүленә: бүгенге көн һәм үткән. Мәсәлән, Р. Зәйдулла хикәясендәге Гыйсметдиннең бүгенгесе: ул сөйләшә дә, кымшана да алмыйча урын өстендә ята. Озак вакыт хәрәкәтләнмичә ятканга күрә, аның тәне чери башлаган, ләкин ул үткәннәр өчен үкенми. Үткән заман аның аңы аша бирелә. Автор хикәягә килеп кергән һәрбер

яңа героен аның үткәне белән бәйли, һәм алар белән бәйле рәвештә Гыйсметдиннең яңадан-яңа гөнаһлары ачыла бара.

Кеше һәм заман каршылыгын яктыртучы хикәяләрне тема, идея, геройлар якынлыгы гына түгел, ә сюжет төзелешендә дә уртак мотивлар берләштерә. Н. Гыйматдинованың «Манара» хикәясендә дә алгы планда элеккеге колхоз рәисенең авыл халкы тарафыннан читкә тибәрелеп, картлык көнен ялгыз үткәрүе сурәтләнә.

Яңа заман яңа проблемалар алып килә. XX гасыр ахырында илебездә көчәя барган урлау, талау, җинаятьчелек, фахишәлек кебек күренешләр әдәби әсәр мәйданында да чагылыш таба. XX гасыр ахырында әдәбиятка җинаятьчеләр, фахишәләр, тормышның төбенә төшкән йортсыз-җирсез кешеләр дөньясын сурәтләү килеп керә. Бу темаларны ачуга Зиннур Хөснияр үзенең хикәяләрендә киң урын бирә. Язучы без яши торган кешелексез җәмгыятьне һәм шундый шартлар тудырган кешеләрне укучы хөкеменә чыгара. Мәсәлән, «Ак болыт күләгәсе» (2000) хикәясе Тәслимә иренең хыянәте ачылу белән башланып китә. Алга таба вакыйгалар хатынның иреннән үч алу теләге белән кылган гамәлләрен һәм шул юлда очраткан кыенлыкларны сурәтләү аша үстерелә. Кыска гына хикәя мәйданында автор алданган хатынның эчке кичерешләрен, аларның гаилә тарихын һәм алар янәшәсендә буйдак ир Шамилнең тормыш юлын һәм рухи халәтен ачып салуга ирешә. Язучы җинаятьчелек проблемасын күтәрә. Тәслимә төнлә шәһәр буйлап баргында адым саен җинаятьчеләргә тап була. Зиннур Хөснияр хыянәтче иргә дә, төнге шәһәр хуҗалары булган каракларга, наркоманнарга, гаиләле ирләрне аздыручы хатыннарга да хөкем чыгармый. Ул моны эшләүне укучының үзенә калдыра. Әсәрнең исеменә чыгарылган ак болыт метафорасы да фәлсәфи мәгънәгә ия. Тормыш ваклыкларыннан өстен Тәслимә «Ак болыт»ка тиңләштерелә.

Бүгенге көндә татар хикәясенә шәһәр тормышын чагылдыру җитми, гомумән, татар әдәбиятында бу тема аз яктыртыла. Үзе дә бик күп хикәяләр авторы Рифә Рахман бу күренешне тел белән бәйләп аңлата: «Шәһәрдә яшәүче татарга авылның үткәне турында язуыбыз, бер яктан, яхшы да. Милли хисне тәрбияләрлек материал җитәрлек һәм нәкъ менә шул җирлектә күп тә ул. Икенче яктан, без шәһәр тормышыннан шул хисне үтерерлек күренешләрне табып алып, кире кагарга бурычлы, замананың кеше рухына зыян салырлык якларын бүгенге укучыга ничектер ачарга тиешбез. Шул ук вакытта шәһәр чынбарлыгын тасвирламауның башка сәбәбе дә бар. Кешеләрнең тормышы анда яшәгән тораклары кебек үк шактый охшаш. Аның хәтта вәхшилеге белән имәндергән, көн дә кич «Эфир» программасы күрсәткән күренешләре дә бер-берсенә тартым. Күп ишеткән саен күңелката бара, ә менә авылның кичерәк кенә вакыйгасы да уйга сала. Авылда тугангамы, анда кайткач, яшәү һәм үлем, узган һәм киләчәк, ата-баба, милләт турында күбрәк уйланасың, аның суларын эчеп сафланасың,

яшәүгә өмет аласың, әмма тагын авыл тарлыгыннан шәһәргә качасың. Язучының, ул иҗат иткән геройның шушы ике арада бәргәләнүләре хикәя формасында да чагылыш таба башлады. Без кайчандыр авылдан шәһәргә күчкәндә урталыкта торган каһарманнарны бөтен нечкәлекләре белән бирсәк, аның социаль статусын үзгәртүен уңай дип карасак, хәзер бу мәсьәләне бөтенләй башкача чишәбез» [Рахман, 2009, б. 92].

Хикәяләрдә кешенең авыл белән шәһәр арасында бәргәләнүе, күңел халәте дә чагылыш таба. Мәсәлән, М. Хуҗинның «Бәхет җире», Р. Зәйдулланың «Кызыл сыер» әсәрләрендә әлеге мотивлар бик ачык сурәтләнә. Р. Зәйдулла «Кызыл сыер» хикәясендә символлар ярдәмендә туган нигезеннән аерылып, башка мохиттә яшәргә мәҗбүр ителгән Хәлим психологиясен бик тирәнтен ача. Язучы бу ирнең тормышында очраган авырлыкларны заманга яисә җәмгыятькә кайтарып калдырмый, ә хәзерге әдәбиятның төп сыйфатларыннан берсе булган геройның эчке халәте, рухи дөньясы аша ача. Хикәянең төп мотивы булып шәхес фаҗигасе тора. Әсәрнең сюжеты түбәндәгедән гыйбарәт: Хәлим, хатыны сүзе белән, авылдан шәһәргә күчә. Ир яшел хәтфә болыннарны, тугайларны каланың кысан бүлмәсенә алмаштыра. Р. Зәйдулла шәһәргә китү сәбәпләрен сәнгати осталык белән китереп чыгара: килен һәм кайнана арасындагы каршылык аркасында алар туган нигезләреннән читкә китәләр. Төшләрендә авылны күреп саташучы Хәлим авыл һәм шәһәр арасында бәргәләнә. Ләкин авылга талпыну аның күңелендә генә бара. Р. Зәйдулла «ике ут» арасында калу сәбәпләрен аның холкы-фигыле белән аңлата. Язучы әсәрнең төп мәгънәсен символ аша белдерә. Хәлимнең төшендә күргән кызыл сыеры аның үзен гәүдәләндерә. Ләкин бу образ аллегория генә түгел, «күп һәм төрле сыйфатларны (йомшаклык, эш белән омтылышның тәңгәл килмәве, ихтыяр көче булмау һ.б.) туплаган символ вазифасын башкара. Хәлимнең монологы кебек язылу геройның холык-фигылен ничек бар, шулай кабул итәргә әзерли. Көчсез, үз сүзен әйтә алмаучы Хәлим моннан газап та чикми: ул вакыйга-хәлләрне күңелендә дөресли, хакыйкатькә китерә. Язучы да гаепләүче яки тәнкыйтьләүче түгел, «кызыл сыер» фәлсәфәсен, дөньяга карашын укучыга җиткерүче генә» [Заһидуллина, 2006, б. 203].

Хәзерге хикәяләрдә шәхес фаҗигасе кешенең уй-фикер, хис-кичереш дөньясында барган хәрәкәтне күзәтү аша ачыла. Тормышның авырлыгы, кешенең сынауларны үтеп чыгарга теләп тартышуы үзәктә сурәтләнә. Мисалга Ф. Яруллинның «Кызыл күлмәкле кыз» (1991) хикәясен карыйк. Әсәр геройның сугыштан соңгы елларны искә алуы турында. Хикәянең төп герое – бала. Сугыш еллары сурәтләнгән хикәяләрнең күбесендә бала образы, вакыйгаларны бала авызыннан сөйләтү урын ала. Бу – сугыш, сугыштан соңгы елларның бүгенге көн язучыларының балачагына туры килүе һәм аларның хикәя материалы итеп үз биографияләрен куллану белән дә

аңлатыла. Ф. Яруллинның «Кызыл күлмәкле кыз» хикәясе малай исеменнән сөйләнелә. Әсәрдә сугыштан соңгы ярлы тормыш, чарасызлык үзәк мотив булып тора. Хикәя балачакның күңелне тетрәндергән бер вакыйгасын искә алу рәвешендә язылган. Ф. Яруллин хикәясенең сюжет-вакыйгалар катламы түбәндәгедән гыйбарәт: әсәрдә сугыштан соң фронтовик хатыны һәм аның балаларының тормышы сурәтләнә. Әтиләре сугыштан кайтмаган балаларны ятимлек ачысы гына түгел, ярлылык та газаплый. Малай бу газапларның барысын да әтиләре булмауда күрә. «Әти исән булса», «әти кайткан булса» ашарга ризык та булыр иде, иптәшләре дә кыерсытмас иде. Хикәянең тышкы конфликты җәмгыять һәм кеше арасында булса, эчке конфликт баланың күңелендә бара: ул фикерләр конфликты. Малайның әтиле өй турындагы хыялы чынбарлык белән каршылыкка керә, фикере базарда чәчәк сатканда бер кыз белән очрашкач үзгәрә. Язучы безнең илдә сугыштан соң әтиле өйнең дә мул тормышта яшәмәгәнлеген күрсәтә.

Моңа кадәр илдә барган зур төзелешләр, ГЭСлар, завод-фабрикалар ачылуга дан җырланса, XX гасыр ахырында әдәбиятта бу күренешләрнең башка ягы чагылдырыла. Язучылар игътибарларын әлеге зур төзелешләрнең бик күп авылларның юкка чыгуына, нигезеннән күчерелүенә, су астында калуга дучар ителүенә юнәлтәләр. Нигезеннән кубарылган кешеләрнең рухи халәте һәм аның киләчәк буыннарга йогынтысы хакында бик күп хикәяләр иҗат ителде. Зиннур Хөснияр «Кичү» хикәясендә әлеге проблеманы бик ачык тасвирлый. Хикәядә вакыт хронотобы бик кыска араны тәшкил итә: геройларның бер ярдан икенче ярга чыгу аралыгы. Ләкин шушы кырык минут эчендә көймәдәгеләрнең чын йөзе ачыла. Әлеге хикәядә көймәдә утыручылар да, ниндидер, символик мәгънә йөртә: яр буенда су астында калган зираттан чыккан сөякләрне җыеп йөрүче капчыклы карт, мулла бабай, көймәче, тракторчы, аның улы Мөхәммәт (совет заманы өчен ят исем), үзен дөнья хуҗасы итеп санаган җитәкче. Әсәрдә бары тик малайның исеме генә бирелә. Кечкенә Мөхәммәт киләчәкне гәүдәләндерә, күзәтүләр, яшәеш, тирә-юньдәге вакыйгалар малай аңы аша тапшырыла. Көймәдәгеләр уй-ниятләре, дөньяга карашлары, кыйблалары белән аерылалар.

Гомумән, хәзерге әдәбиятта төп нигез, аны югалту, аннан аерылу мотивларын күтәреп иҗат ителгән әсәрләр шактый. Бүгенге көндә, күп авыллар юкка чыга барганда бу тема аеруча актуаль яңгырый.

XX гасыр ахырында сәясәттә барган үзгәрешләр, демократия күренеше буларак сүз иреге, матбугат иреге яулап алыну нәтиҗәсендә милләт, халык, аның үткәне, киләчәге хакында фикер әйтергә мөмкинлек тудырыла. «Татар халкының милләт буларак сакланып калу мәсьәләсе алгы планга чыгып, рухи-мәдәни өлкәдәге үзгәрешләрнең төп юнәлешен билгели. Ә инде халыкның туган телен әкренләп югалту куркынычы

аеруча кискен итеп куела. Ул исә үткән тарихыбызның фаҗигале һәм данлы сәхифәләрен объектив чагылдыру, олы шәхесләребезнең эшчәнлегенә тарихи дөрес бәя бирү, рус тарихчылары тарафыннан күрмәмешкә салынган факт-күренешләрнең халкыбыз һәм Россия тарихындагы урынын билгеләү һ.б. җитди сорауларны алга куюга, эзләнү-тикшеренүләр башлауга китерә» [Закирҗанов, 2008, б. 12]. Милли азатлык, татар халкының аянычлы язмышы мотивы әдәби әсәрләрдә чагылыш таба. Алай гына түгел, 1980 еллар ахыры – 1990 еллар башында Ф. Бәйрәмова, А. Хәлим, Р. Әхмәтҗанов, Т. Миңнуллин, З. Зәйнуллин, Ә. Мәхмүдов кебек татар әдипләре «әлеге процесслар эчендә яши, аерым мәсьәләләрдә әйдәп баручы ролен үти» [Закирҗанов, 2008, б. 12].

Татар халкының милләт буларак сакланып калу мәсьәләләрен алгы планга чыгарып, халыкара мөнәсәбәтләрне әсәрләренең үзәк юнәлеше итеп күтәргән Айдар Хәлим хикәяләренә киңрәк тукталыйк. «Кылганнар чәчәк атканда», «Трофей ашъяулык», «Җырлар вакыт», «Берлинга хат», яңгырашы белән үк сискәндереп җибәрә торган «Казыктагы тальян», «Кара кышта», публицистик аһәң белән өртелгән «Эңгер», «Авылдаш», сатирик пафос белән сугарылган «Сандугач белән Карлыгач» һәм утызынчы-кырыгынчы елларның фаҗигале вакыйгаларын, җәмгыятьтә кыргыйлык һәм вәхшилекнең чәчәк атуын чагылдырган «Кыйбла» – әдип соңгы елларда иҗат иткән хикәяләрнең тулы булмаган исемлеге менә шулардан гыйбарәт. Болар һәм исемнәре саналмаган башка күп кенә хикәяләрнең тематик диапозоннары никадәр генә киң, персонажларының яшәү даирәсе һәм мохите ничаклы гына төрле булмасын, күпчелек очракта аларны уртак эчтәлек – милли фаҗиганең төрле ракурсларда, төрле төсмерләрдә сурәтләнеше берләштерә. Язучы милләтнең төп фаҗигасен руслашуда гына түгел, ә чын татарга хас яшәү рәвешен югалтып, кавем буларак, котылгысыз рәвештә үзгәрүгә таба баруда, табигый сыйфатларны тулысынча югалту, эчке һәм тышкы бөтенлектән баш тартуда күрә. Милләт фаҗигасе мотивы А. Хәлимнең һәр хикәясендә үзенчәлекле, алар бер-берсен кабатламыйлар, язучы әлеге теманы төрле яклап ача. Аның хикәяләре бергә тупланып, тулы бер картинаны тәшкил итә.

Милли тема Ркаил Зәйдулла иҗаты өчен дә ят түгел. Язучы милләтнең фаҗигасен хикәянең тар мәйданында бөтен тулылыгы белән ачып бирә. Мәсәлән, «Сөембикә» хикәясендә югары даирәгә каршы чыга алмыйча кызын әрмәнгә кияүгә биреп җибәргән атаның йөрәк әрнүе дә, үз балаларын яклый алмаган «үксез ил»гә рәнҗеш тә бик тәэсирле бирелгән. Авылга эшкә килгән әрмәннәрнең берсе чибәр горур кыз Сөембикәгә гашыйк була. Авыл егетләрен дә үзенә якын китермәгән кызны атасы, бер йорт хакына, әрмәнгә «сата». Автор-хикәяләүче әрмән якларына барып чыккач, авылдаш кызы белән күрешә. Әсәрне укыгач, күңел әрни, рәнҗү хисләре

туа. Күпме юллар үтеп тә, ялгыш кына табан астына эләгеп һәлак булган тычкан бу хисне тагын да көчәйтә. Хикәядә мин исеменнән сөйләүченең авыл егетләренә дә баш бирмәгән горур кызның әрмәнгә ияреп китүенә каршы төшә алмавын сурәтләү аша язучы безнең бөтен илнең чарасызлыгын күрсәтә. Безнең халкыбыз да шушы халәттә түгелме соң?! Төп герой исеменең татар ханбикәсенеке белән тәңгәл килүе тарихның хурлыклы сәхифәләрен искә төшерә. Һәм ул гади бер авылда булган хәлне әнә шулай, кечкенә деталь аша гына моннан әллә ничә гасыр элек булган вакыйгалар белән бәйли. Р. Зәйдулланың әлеге хикәясе үз балаларын яклый алмаган милләткә рәнҗеш булып яңгырый.

Милләт, аның бүгенгесе, киләчәге хакында фикер йөртеп, язучылар тарихка да мөрәҗәгать итә. Үткән аша бүгенгегә бәя бирү, хәзерге тормышта барган вакыйгаларның сәбәбен ерак тарих аша күрсәтү күзәтелә. 1980 елларда романтик рухлы тарихи хикәяләрнең югары үрнәкләрен Ркаил Зәйдулла иҗат итте. «Бу жанр төрендә ул, тарихи вакыйгаларны хыялда тергезү белән генә чикләнмичә, замандашлары өчен үткен булган мәсьәләләрне вакытка бәйсез гомумкешелек проблемалары төсендә яктыртуга иреште» [Заһидуллина, 2006, б. 200]. «Тәңре кылычы» хикәясенең сюжет сызыгын һуннар белән румнар арасындагы каршылык сурәтләнеше тәшкил итә. Хикәядә безнең эрага кадәр IV гасырда булган вакыйгалар тасвирлана. Язучы җир, дәүләт, хакимият өчен көрәшнең мәңгелек булуын күрсәтә.

Гасырлар чиге татар әдәбиятының хикәя жанрында төп игътибар кешегә, аның эчке дөньясына, рухи халәтенә юнәлтелә. Әлеге кеше тормышның катлаулы борылышларында юлын, киләчәккә өметен югалткан. Өметсезлек, чарасызлык мотивы Н. Гыйматдинованың «Шәһәр хатыны» хикәясендә дә калку бирелгән. Үзәктә – гаилә арбасын үз җилкәсендә тартып барган хатын-кыз образы. Ул балалар анасы да, гаиләне туендыручы да, җәмгыятькә хезмәт итүче буларак та тасвирлана.

Сугыш тәмамлануга шактый еллар узса да, ул вакыйгалар, тыл тормышы сурәтләнеше актуальлеген югалтмый. Бу темага язылган хикәяләрнең бер юнәлешендә җиңү алып килгән ветераннарның бүгенге хәле, аларның сугышта кичергәннәрен оныта алмавы, тән һәм җан яраларының яңаруы тасвирлана. XX гасыр ахырында моңа кадәр тыелган күренешләрне сурәтләү мөмкинлеге туа. Совет чоры әсәрләрендә тылдагы авыр хезмәт, җиңүгә ышаныч, фронтка ярдәм итү максаты белән янып яшәү сурәтләнсә, XX гасыр ахырында хикәяләрдә бу вакыйгалар бөтенләй башка яктан ачыла. Үзгәрешләр 1960–1980 елларда ук башланып китә. Хәрби-патриотик теманы үзәккә алган әсәрләрдә батырлыкка соклану икенче планга күчә, алгы планга батырлыкның чыганакларын эзләү, сугышның ачы фаҗигасен реалистик сурәтләрдә бирү чыга. М. Хуҗин «Бәрәңге чәчәге» (1994), «Укалы карлар»

(1992) кебек хикәяләрендә сугышның аяныч чынбарылыгын бәян итә. Сугыш чорында хатын-кызларның аянычлы язмышы «Бәрәңге чәчәге» (1994) хикәясендә башка яктан сурәтләнә. Заманында язучыны гаепләүгә сәбәпче булган бу хикәядә безнең тормышның аянычлы хакыйкате ята. Әсәрдә тол хатыннарның фаҗигасе реалистик сурәтләр белән тасвирлана. Соңрак, бу тема хикәя мәйданында сынау үткәч, повесть-романнарга да күчә (мәсәлән, М. Әмирхановның «Гөлнәзирә» повесте). Хикәядә татар әдәбиятына ят булган натуралистик күренешләр тасвирланса да, язучының сурәтләү осталыгы, аерым детальләрдән урынлы файдалана белүе аркасында әсәрнең сәнгати матурлыгы югалмый.

Хәзерге әдәбиятта җиңү яулаган ветераннарның бүгенге тормышы сурәтләнгән әсәрләр дә еш очрый. Аларда сугышның дәһшәтле елларын искә төшерүләр, фаҗигале еллар истәлеге булган яраларның яңаруы сурәтләнә. Хикәяләрнең үзәгендә илебез азатлыгы өчен яшьлекләрен биргән, кан койган ветераннар өчен әрнү мотивы үзәккә чыга. Мисалга Ф. Яруллинның «Өзелгән өмет», Р. Габделхакованың «Соңгы һөҗүм» хикәяләрен карыйк. Беренчесендә үзәктә туган ил азатлыгы өчен кайчандыр авыр сугыш юллары үткән, кан койган ветеран сурәтләнә. Хикәя әрнү, чарасызлык мотивы белән сугарылган. Төп мотив әсәрнең исемендә үк чагыла – өзелгән өмет, ягъни өметсезлек мотивы. Әсәрдә кеше һәм җәмгыять каршылыгы калку күрсәтелә. 9 май хөрмәтенә ветераннарга телевизор бирәләр дигән хәбәргә өметләнеп яши башлыйлар. Бу көнне бигрәк тә ветеранның оныгы көтә. Ләкин өметләр акланмый, район үзәгеннән «сиңа тиеш түгел» дип кайтаралар. Ветеран картның, оныгына безнең җәмгыятьнең гадел булмаган кануннар буенча яшәвен күрсәтмәс өчен, үлемтек акчасына телевизор алып кайтуы әрнү хисен тагын да көчәйтә.

Рәмзия Габделхакованың «Соңгы һөҗүм» хикәясендә дә үзәктә заман тарафыннан кыерсытылган ветеран сурәтләнә. Картларның кешегә тиз ышануыннан файдаланып, яхшы күңелле булып кыланып, Марсель исемле егет картның пенсиясен, җыйган соңгы акчаларын алып китә. Икенче бер картның да шундый бәлагә тарыганлыгын очраклы рәвештә ишетеп, бабай теге «изге затның» инде икенче кешене үз кармагына эләктергәнен аңлый. Карт хәйлә юлы белән аферист егетне һәм аның әшнәләрен үз өендә бикләп яндырып үтерә. Ахырда картның үзенең дә үлеп китүе мондый аферистларга карата нәфрәт хисен тагын да көчәйтә, заман, җәмгыять өчен борчылу уята.

Әдәбиятта мәңгелек темаларның берсе булган – мәхәббәт темасын да хикәя жанры XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында читтә калдырмый. Ярату, сөю, ир белән хатын, ана һәм бала арасындагы мөнәсәбәтләрне яктыртуга аеруча хатын-кыз язучыларыбыз киң урын бирә. XX гасыр ахырында әдәбиятка бер дулкын булып килеп кергән хатын-кыз авторларыбыз хикәя жанрында актив эш алып бара. Нәбирә

Гыйматдинова, Рифә Рахман, Рәмзия Габделхакова, Роза Мулланурова, Асия Юнысова, Халисә Ширмән, Дания Гайнетдинова, Гөлзадә Бәйрәмова, Фирүзә Җамалетдинова кебек «әдибәләр үз күңелдәгеләрен укучыга гына түгел, геройларының, бигрәк тә героиняларының төп-төгәл рәвешләрендә үзләренә дә аңлашылып җитмәгән чуар психологик халәт айкалышларын, фәкать хатын-кыз логикасы аша гына хәл ителерлек сюжет маҗараларын кызыклы хикәяләргә әвереләрделәр» [Сверигин, 2009, б. 88]. Хикәяләр көчле лиризм белән сугарылган. Аларга тормышта һәркөн кабатлана торган гади ситуация, тик шулар арасына хатын-кыз язучыларыбызның гына күзенә күренгән бик нечкә төсмерләр килеп керә, алар укучы күңеленең нечкә кылларына тәэсир итә. Хикәяләрнең төп тематикасы – мәхәббәт, гаилә, ана һәм бала мөнәсәбәтләре. Ләкин һәр әдибә бу тематикага үзенчә килә, аны индивидуаль яктырта.

Мәхәббәтнең төрле төсмерләрен ачуга юнәлтелгән лирик, лиро-эпик, романтик хикәяләр белән беррәттән, хатын-кыз прозаикларыбыз яшәеш, аның асылы, яшәү һәм үлем фәлсәфәсе, кешенең үз урынын эзләү кебек мәсьәләләрне яктыртуга да киң урын бирә. Мәсәлән, Ф. Җамалетдинованың «Таш чыгаручы», «Эш тәме» әсәрләрен фәлсәфи хикәя төренә кертеп карарга була. Аларның икесендә дә сүз эштән тәм табып, кешеләргә шатлык китереп яшәүче картлар турында бара. Берсе өлгергәннәрен генә сайлап, су төбеннән таш чыгара. Шул ташларны ватып, мунча ташы эзләүчегә бик аз гына хакка сатып бирә. Аңа алмашка яшьлеген Себер ягында, шахтада эшләп үткәргән ир кайта. Картның да, ирнең дә хикәядә исемнәре юк. Һәм моның әллә ни әһәмияте дә юк: автор аларны ниндидер фәлсәфи биеклеккә күтәрә, карт белән ир – игелекле эшнең дәвамчыл булырга тиешлеген күрсәтүче символлар буларак кабул ителә.

Яшәешнең асылына, тормыштагы мөнәсәбәтләр һәм бәйләнешләрнең үзенчәлегенә төшенергә тырышу татар әдәбиятында XX йөз башында ук киң колач ала. Г. Рәхим, Г. Гобәйдуллин, Ә. Тангатаров, Ф. Әмирхан, М. Гафури һ.б. үзләренең әсәрләрендә бу сорауларга җавап эзлиләр. Язучылар яшәешнең мәгънәсезлеге, максатсызлыгы, кешенең ялгызлыгы һәм көчсезлеге хакында бәян итәләр. XX йөз башында кешене чарасыз, көчсез ясый торган Үлем, Өмет өзелү, Гөнаһ һәм Җәза, Хакыйкать кебек төшенчәләр тирәсендәге бәхәс хикәячеләр иҗатына азык була. Мәсәлән, Ә. Тангатаровның «Анама» (1910) хикәясе герое – ялгыз. Символлар кулланып, автор тормышны – диңгез, кешене – шул диңгездәге ялгыз көймә белән чагыштыра. Хикәядә яшәү өметтән үлемгә кадәр ара итеп күрсәтелә. Герой яшәүнең мәгънәсен тапмый, ул бер ярдан икенчесенә ташлана һәм хикәя үлем теләү белән төгәлләнә. Ф. Җамалетдинова үзенең хикәяләрендә гасыр башындагы фикерләргә каршы чыга. Язучы «Таш чыгаручы» һәм «Эш тәме» хикәяләре геройлары үрнәгендә

яшәүнең мәгънәсе барлыгын исбатлый. Беренче әсәрдәге карт та, XX йөз башы әдәбияты геройлары сыман, ялгыз. Язучы символик мәгънә салынган табигать күренешләре ярдәмендә картның ялгызлыгына кат-кат басым ясый: «ялгыз кош моңы», «ялгыз-ялгыз сикерешкән дулкыннар». Ләкин карт ул кадәр үк ялгыз түгел икән, аны башкалар белән бәйләүче җеп бар. Хикәядә ул – таш. Карт үзен кешеләргә кирәкле итеп тоя. Аның бу дөньяга фәлсәфәсе әсәрдә болай бирелә: «Дөньяда ялгызлык дигән татлы газап бар. Яшәү бары тик шушы газаптан тора. Бу галәмдә барча җан ияләре япа-ялгызлар, әмма еш кына күмәк, бергә булып күренергә тырышалар. Минем яшәү тамырым менә шушы ташлар инде. Арадашчыларым алар. Кешеләр күңеленә алтын күперем – шулар». Тик бер мизгелгә, ир кайткач һәм аның эшен дәвам итәргә теләк белдергәч, карт үзенең дә бу дөньяда мәңгелек булмавын аңлый. Ләкин шулай да аның өмете сүнми: «Әйе, кешеләр барыбер онытмаслар. Ташчы карт китергән иде. Искерде шул, пары сүрән, диярләр. Миңа да кирәк, дип каршы чыгар тирә-күршеләре. Онытмаслар, юк, онытмаслар», – ди ул.

Әсәрләрдән күренгәнчә, гасырлар чиге хикәяләренең төп тематикасы – кеше һәм җәмгыять. Язучылар кешенең күңелен, хискичерешләрен, заман үзгәрүнең аңа тәэсирен сурәтләүне үзәккә алалар. 1960–1980 елларда популяр булган авыл темасы хәзерге татар әдәбиятында югалмый, ул үткәндәге авылны сагыну, аның юкка чыга баруына, шуның белән бергә милләтнең рухи-әхлакый сыйфатлары югалуга әрнү төсмерен ала. Шулай ук мәңгелек мотивлардан мәхәббәт мотивы да хәзерге хикәяләргә ят түгел. Сөю хисләре дә, күп очракта, авыл белән бәйләнештә ачыла. Геройлар, еш кына, яшьлекләрендәге сөйгәннәрен сагыналар, озак еллар узгач, очрата һәм авылда узган яшьлеген, аннан китү сәбәпләрен исләренә төшерәләр. Сөю, ярату, җавапсыз мәхәббәт, үкенечле аерылу хатын-кыз әдибәләр хикәяләрендә аеруча еш очрый. Хәзерге хикәяләрнең үзәгендә җиде юл чатында калган, кыйбласын, барыр юлын югалткан герой сурәтләнә. Аның чарасызлыктан бәргәләнүе, юл эзләве хикәяләрнең сюжет сызыгына әверелә.

Әдәбият

Закирҗанов Ә. Яңарыш юлыннан (хәзерге татар әдәбият белеме мәсьәләләре). Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. 303 б.

Заһидуллина Д. Яңа дулкында (1980–2000 еллар татар прозасында традицияләр һәм яңачалык). Казан: Мәгариф, 2006. 255 б.

Рахман Р. Хәзерге хикәя / Дискуссия: Хәзерге хикәя // Казан утлары, 2009. № 5. Б. 163.

Сверигин Р. Хәзерге хикәя / Дискуссия: Хәзерге хикәя // Казан утлары, 2009. № 5. Б. 163.

Насибуллова Гүзәл Ришат кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Л. Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Г. Тукай исемендәге Татаристика һәм тюркология югары мәктәбенең тел һәм мәдәниятара багланышлар кафедрасы доценты